

Jak citovat tento příspěvek / How to Cite this Contribution

KOSTROUNOVÁ, Jana. Arabské jaro 2011: Sekularizace na ústupu? Nová vlna islamizace v zemích severní Afriky. *Obrana a strategie: Defence & Strategy*. 2012, roč. 12, č. 2, s. 53-58. ISSN 1802-7199. DOI: 10.3849/1802-7199.12.2012.02.053-058. Dostupné z: <http://www.defenceandstrategy.eu/>

Arabské jaro 2011: sekularizace na ústupu? Nová vlna islamizace v zemích severní Afriky.

The Arab Spring 2011: Retreating Secularization? The New Wave of Islamization in the North African Region.

Jana Kostrounová

Abstrakt

Proces revolučních změn v regionu severní Afriky v roce 2011 zažehl plamen naděje pro jejich uskutečnění a pro provedení reformy nahlížených především optikou Západu. Pád diktátora a sním ruku v ruce kráčeající proces demokratické tranzice jako hlavní příslib mírové budoucnosti a přechodu k demokracii západního typu. Jak nereálnou se ukázala tato premisa být, dokládá poslední vývoj v Tunisku, Libyi, o Sýrii nemluvě... Je potřeba položit si otázku, jakým směrem se požadavky a cíle arabské revoluce roku 2011 promítly do skutečné změny na domácí politické scéně jednotlivých islámských zemí. A není nakonec právě volání po příklonu k demokracii západního typu zformulované do požadavku odstranění diktátora, přepracování ústavy a dodržování základních lidských práv v čele se svobodou slova a odstranění cenzury příčinou utužení snah některých proudů politického islámu (viz salafíja) o získání většího vlivu ve společnosti? Lze na narůstající sektářské násilí v Libyi nahlížet jako na novou, pozvolna přicházející vlnu násilnosti ve jménu boje mezi jednotlivými islámskými sektami? Brání postoj egyptského Muslimského bratrstva skutečné reformě a přechodu k novému uspořádání v zemi? A nestává se západními médii do jisté míry opomíjené Tunisko obětí vlastního snu o lepších zítřcích po pádu exprezidenta Ben Aliho?

Abstract

The process of revolutionary changes in the North African region in 2011 sparked the flame of hope for change and implementing reforms viewed through the lens of the West. The fall of the dictator and the process of democratic transition in Tunisia as a major commitment to a peaceful future for the whole region and coming closer to the Western-style concept of democracy. How unrealistic has this premise proved to be, it is illustrated by the recent development in Tunisia, Libya, as well as Syria. It is really important to ask, how the requirements and goals of the Arab revolution 2011 reflected into the actual change at the national political scene in various Islamic countries. Isn't the call for democracy inspired by its western model, taking the form of the dictator's subversion, revision of the constitution and observing human rights, particularly the freedom of speech and fighting for the abolition of the censorship, the reason for strengthening the effort of some political Islam groups (such as Salafitiya) to obtain more influence in the society? Can the current sectarian violence in Libya be viewed as a new, slowly coming wave of violence in the name of fighting between different Islamic sects? Does the Egyptian Muslim Brotherhood's attitude restrain the real reform and transition to a new system in the country? And isn't Tunisia becoming a victim of its own dream of better tomorrow after Ben Ali's fall?

Klíčová slova

Arabské jaro 2011; Egypt; Tunisko; sekularizace; demokratická tranzice; severní Afrika; islámské země.

Keywords

The Arab Spring 2011; Egypt; Tunisia; secularization; democratic transition; North Africa; Islamic countries.

ÚVOD

Vnitropolitický vývoj v jednotlivých zemích muslimského světa při zpětném pohledu ukazuje, že ony převratné změny, k nimž roku 2011 došlo, bylo možné očekávat; nejedná se o pouhé ekonomické faktory typu neudržitelně narůstající nezaměstnanosti, populace, frustrace atd. Existoval zde mnohem závažnější rozkol, *fitna par excellence* na šachovém poli mocenského boje v jednotlivých státech. Íránská islámská revoluce roku 1979 přinesla nový pohled na provádění skutečné, ryzí, jediné politiky ve jménu božím, Alláhově... Islamisté od té doby posilují ve všech zemích regionu Blízkého východu a severní Afriky; odpověď režimů přichází záhy: masakr v syrském Hamá roku 1982, občanská válka v Alžírsku, libanonský Hizballáh aj. Tito opoziční islamisté se jasně vymezily vůči zkorumpovaným, nepopulárním, ekonomicko-politickým elitám vládnoucích ve jménu islámu, tj. sekulárním diktaturám či konzervativní monarchiím.¹ Je potřeba si uvědomit, že značně rozporuplně se chová Západ jako celek: jasná deklarace podpory oficiálního režimu v království Saúdské Arábie, Egyptské arabské republiky či Alžírsku versus kritika Asadova režimu aj. Lze se rovněž domnívat, že samotný původní islámský koncept *dár al-harb* (tj. území mimo hranice islámského společenství, na němž je nutno vést výbojnou či obrannou válku) je zcela mrtev: i samotná Huntingtonova myšlenka civilizačního střetu se zdá být na ústupu. Přichází nový fenomén, rozkol na jednotlivých domácích politických scénách způsobený vlastní demokratickou snahou pocházející od jednotlivých frakcí politického života uvnitř státu. Nárůst aktivit egyptských Muslimských bratrů či libanonského Hizballáhu se jeví jako jediná viditelná kampaň islamistických hnutí v regionu Blízkého východu a severní Afriky. Reálnou hrozbu neklidu pro celou oblast však představují především tři současní aktéři islámské politické scény: tuniská vládnoucí strana an-Nahda, libyjští povstalci a Muslimské bratrstvo. V případě Tuniska je snazší definovat nepřítele lidu – přestože jej k moci vyneslo první svobodné všelidové hlasování v říjnu 2011, neosvědčil se: příslušníci vládnoucí strany se potýkají s obviněním z korupce, plýtvání veřejnými prostředky, nárůstu zadlužování země, snahy udržet se u moci za každou cenu... Současné dění v Libyi vypovídá o státu nikoli zhrouceném, avšak pozvolna se hroutícím: země, která nedokáže zajistit svým občanům bezpečnost, není suverénní. I nadále trvající rozpory mezi jednotlivými kmeny, věčná rivalita a nepřátelství provázené nekontrolovatelným počtem zbraní v ulicích je smutným příslibem propuknutí vlny sektářského násilí, k níž opakovaně v zemi dochází. Útoky na svatá místa jiné odnože islámu byly po dlouhá desetiletí během Kaddáfího vlády věci nevidanou. Totéž platí i pro sousední Egypt: pomíneme-li faktické potlačování práv koptské menšiny, nic v současné době nenasvědčuje nastolení klidu na poli mírového mezináboženského soužití: Muslimští bratři v čele s „bratrem nejvyšším“, prezidentem Mursím, přicházejí s novým stylem politiky, kterou je možno definovat jako nekompetentní – totéž platí pro Tunisko... Jak bude *al-watan al-arabí* (geografický pojem pro *arabskou vlast*) žít svým vlastním životem po odeznění nálad roku 2011? Neschyluje se k další bouři? Nedopadly již první kapky na tuniskou půdu? Není urážka Proroka v jakékoli podobě pouhou záminkou pro pochod v ulicích arabských měst? Možná poukazuje na rozpolcenost samotné muslimské společnosti: chybí jí totiž jasná autorita. A začíná se ukazovat, že jediné autokratický vládce dokáže vládou pevné ruky udržet jednotlivé národní společnosti pohromadě...

¹ ČERNÝ, Karel: *Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu*. Praha: Lidové noviny, 2012, 599 s. ISBN 978-80-7422-166-8.

EGYPT JAKO KOLÉBKA MODERNÍHO ISLAMISMU

Za představitele proudu usilujícího o reformu na základě návratu k pravé víře lze označit egyptské Muslimské bratrstvo založené roku 1928; původně sociální, následně politické hnutí expanduje do Sýrie, Libanonu, Palestiny či Jordánska.² V dobách britské koloniální správy v Egyptě a Súdánu i následně Násirovy vlády dochází k přerodu v typ jakési vojenské milice spojené s umírněností konzervativního hnutí; díky tomu po volbách roku 2005 vytváří největší opoziční blok v zemi – hnutí Muslimských bratrů tak po dlouhou dobu představovalo nejvýznamnější sílu oponující egyptské sekulární diktatuře.³ Jak se však proměnila vlastní rétorika Muslimských bratrů během uplynulých let či desetiletí? Nejen samotný volební úspěch hnutí v prvních volbách po Mubárákově pádu svědčí o tom, že sekularizaci lze v regionu severní Afriky označit za chybný koncept (nejen) západních badatelů. Během posledních tří dekád je možné na celosvětové úrovni pozorovat jakousi náboženskou obrodu v podobě nárůstu významné úlohy náboženství, návratu víry do veřejné sféry a prolínání nábožensko-politických hnutí v době krize sekulárních ideologií (*desekularizace, deprivatizace a depolitizace*).⁴ Zároveň se ukazuje, že fenoménem tohoto jevu není pouze region Blízkého východu. Tuto myšlenku plně podporuje i Gilles Kepel ve svém díle *Boží pomsta* a souhlasí s názorem hovořícím o opětovné politizaci náboženství z důvodu krize modernity.⁵ Na jedné straně stojí populační exploze, chudoba, ztenčené přírodní zdroje či válečný konflikt proti odvrácení se od víry: konkrétně reislamizace vycházející ze spodních pater domácí politické scény na případu Egypta či jiné arabské země dokazuje, jak zamýšlená spása jedince dovede k lepším zítřkům celou společnost. Při bližším pohledu na hnutí Muslimského bratrstva platí, že jejich prvotním cílem je ovládnutí výkonné moci ve státě (médiá, vzdělání), úprava konkrétních legislativních předpisů (především soulad s Koránem jakožto nejvyšší morální doktrínou), následně přichází proměna země v novou diktaturu zahalenou hávem náboženské vlády. Nelze opomenout ani faktor i nadále se polarizující společnosti: masy obklopené chudobou vs. nová generace vysokoškoláků; jsou to právě oni, kteří představují největší hrozbu případné nově ustavené teokracii v zemi...

KONEC POSTKOLONIALISMU JAKO SPOUŠŤ ISLAMIZACE

Proč arabské revoluce uspěly až nyní? Lze se domnívat, že události na jihu Tuniska a v Káhiře spustily svou dynamikou a inteligencí mladé generace proces odejmutí moci těm, kteří ji drželi pevně ve svých vrásčitých rukou.⁶ Je možné porovnávat Tunisko, Egypt, Bahrajn roku 2011 s egyptským či iráckým vzdorem britské okupaci stejně jako Sýrii, Libanon, Maroko ve vztahu k francouzským okupantům?⁷ Napomohl vyslyšení požadavků mladých demonstrantů jiný faktor? A není opomenutým předchůdcem jejich snah iránské Zelené hnutí? Na Írán je často nahlíženo optikou Západu jakožto hrozbu světového míru a demokracie, je si však potřeba uvědomit, že to byla právě tato zmíněná „zelená“ aktivita (navzdory zvolení Mahmúda Ahmadínežáda do prezidentského úřadu), jež ukazovala možnou opozici autokratickému režimu. Od Zeleného hnutí k jasmínové revoluci,⁸ jejíž květy uschly

² ČERNÝ, Karel: *Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu*. Praha: Lidové noviny, 2012, 599 s. ISBN 978-80-7422-166-8.

³ ČERNÝ, Karel: *Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu*. Praha: Lidové noviny, 2012, 599 s. ISBN 978-80-7422-166-8.

⁴ ČERNÝ, Karel: *Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu*. Praha: Lidové noviny, 2012, 599 s. ISBN 978-80-7422-166-8.

⁵ ČERNÝ, Karel: *Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu*. Praha: Lidové noviny, 2012, 599 s. ISBN 978-80-7422-166-8.

⁶ DABASHI, Hamid: *The Arab Spring. The End of Postcolonialism*. London: Zed Books, 2012, 272 s. ISBN 978-1-78032-223-0.

⁷ DABASHI, Hamid: *The Arab Spring. The End of Postcolonialism*. London: Zed Books, 2012, 272 s. ISBN 978-1-78032-223-0.

⁸ DABASHI, Hamid: *The Arab Spring. The End of Postcolonialism*. London: Zed Books, 2012, 272 s. ISBN 978-1-78032-223-0.

velmi rychle. Nelze však opomenout jediné, společné oběma zemím: Írán drží pevně v rukou linii své zahraniční politiky, Tunisko však prozatím nikoli. Současný postoj v říjnu 2011 zvolené vlády je značně ambivalentní: na jedné straně se objevuje snaha navázat na vynikající vzájemné tunisko-francouzské vztahy po uvedení nového francouzského prezidenta do úřadu, na straně druhé konflikt ideologicko-kulturního rázu. Nová éra postkolonialismu v regionu by měla být nahlížena z perspektivy trvale existujícího napětí v podobě nepřekonatelných rozporů vztahujících se k respektu odlišné víry a nutno říci, že první tuniská vláda po pádu prezidenta Ben Aliho přichází s novým stylem a slovy svého ministerského předsedy Džibálího akcentuje především politickou scénou domácí, nikoli zahraniční. Upozadění vztahů se zahraničními partnery, orientace na vnitřní problémy země, nekompetence a neschopnost změnit současný stav věci – taková je realita porevolučního Tuniska. Znovu vyhlášený výjimečný stav, vyhocené názorové střety v tištěných médiích, na sociálních sítích či demonstračních shromážděních, obrovská vlna nespokojenosti včetně táhnoucí se debaty nad prvním článkem plánovaného sepsání nové ústavy, je-li Tunisko *zemí islámskou a šariatskou* či státem, kde oba principy budou fungovat v opačném pořadí... Rostoucí nezaměstnanost, návrat k Prorokovi, protesty a svalování viny na Západ: veškeré protesty vůči snímkům či karikaturám zaměřeným na doktrínu islámu pramení z vlny návratu ke kořenům víry a snah oponovat především bývalým kolonizátorům. Francie a Spojené státy v zůstaly pozadí jako symboly nenáviděné vlády vodící loutky po jevišti arabského světa... Pohled možná zjednodušený, avšak v době po událostech revolučního roku 2011 pravdivý a platný. Snaha Arabů vymezit se vůči koloniální minulosti, zároveň se však možná nevědomky vydávají směrem na scestí: z příkopu, odkud se namáhavě snažili dostat pryč, přes zabřednutí do bažiny prvních svobodných voleb, které vynesly k moci islamisty znovu k volání po starých pořádcích: pouze vláda autokrata představuje schůdné, potažmo jediné možné řešení pro rozklíženou společnost, do níž se postupně může navrátit i příznak sektářského násilí (v případě Libye je již přítomen). Nutno říci, že nový egyptský prezident Mursí sám sebe pasoval do role jakéhosi autokrata ve službách Alláhových, jak lze soudit dle jeho rétoriky. Podceňuje však vlastní nekompetentní zásahy do právního systému země, obcházení platných zákonů, např. vyhlášením dočasných dekretů. Zůstává otázkou, jakým způsobem se postaví k provedení nutných reforem, po nichž volá celý muslimský svět.⁹ Poměrně oblíbené srovnávání nesrovnatelného, pokud jde o pojetí lidských práv na Západě a ve světě islámu, nutně vede k otázce, inspiruje-li se cestou západní jurisprudence či (moderním) výkladem šariatských zákonů. Odsklon od kolonialismu by však mohl hovořit pro druhou variantu...

LIDSKÁ PRÁVA A SVĚT ISLÁMU

Přelom let 2010 a 2011 označený jako proces tzv. arabského jara přináší otázku reformy právního systému v několika islámských zemích: je ovšem potřeba pamatovat na skutečnost, že samotní egyptští či tunišští analytici a politologové vyjadřují poměrně hlasitě své vlastní, velmi skeptické postoje, pokud jde o požadavek demokracie a lidských práv jakožto hesel demonstrujících mas. Arabskému jaro se vyznačuje absencí jakékoli hierarchické organizace, pouze provoláváním hesel typu *Naše práva! A my na ně čekáme!* Nejen z úst Wáela Ghoníma, myšlenkového otce dění, na káhirském náměstí Tahrír nebo z řečnických vystoupení pravidelných víkendových protestních shromáždění v srdci Tunisu je patrné, že muslimský arabský svět bude muset volit mezi autoritářským systémem a islamismem. A je očividné, že by měl vést v patrnosti i názor arabské ulice, tj. reformovanou civilní společnost, která svržením diktátora (viz případ Husního Mubáraka) nabývá na síle a dostává se jí nárůstu vlastního sebevědomí.¹⁰ Přímými účastníky procesu, který roku 2011 proběhl v Egyptě a Tunisku, byly masy, nikoli jediná společenská vrstva. Do ulic arabských měst vyšlo široce rozevřené spektrum demonstrantů s odlišnými politickými, sociálními a ekonomickými představami. Zcela zde absentoval jediný názorový politický proud a shoda panovala pouze na požadavku zavedení demokracie, sociální

⁹ CHASE, Anthony Tirado: *Human Rights, Revolution and Reform in the Muslim World*. London: Lynne Rienner Publishers, 2012, 225 s. ISBN 978-1-58826-801-3.

¹⁰ CHASE, Anthony Tirado: *Human Rights, Revolution and Reform in the Muslim World*. London: Lynne Rienner Publishers, 2012, 225 s. ISBN 978-1-58826-801-3.

spravedlnosti, vládě práva a nové ústavě.¹¹ Především rétorika spojená se sociální spravedlností se nejvíce blíží tradičnímu konceptu islámského práva jednoty a rovnosti v rámci muslimské obce,¹² jakým způsobem se může promítnout do nového právního uspořádání v porevoluční severní Africe? Poměrně výmluvný příklad Tuniska svědčí o jediném: tendence úpravy statutu jedinice (arabsky *al-ahwál aš-šachsija*, v českém překladu možno označit jako záležitosti osobního statutu) jsou na tamější domácí politické scéně přítomny a vyvolávají vskutku bouřlivou debatu. Je potřeba rozlišovat mezi abstraktními představami a realitou, současný stav věcí v Tuniské republice však nenasvědčuje o uklidnění debaty rozpoutané okamžitě po říjnových volbách 2011 do ústavodárného shromáždění. A jak se změnila situace v ulicích? Tuniský ráj jakožto oblíbená prázdninová destinace možná již nadobro ztratil svou dobrou pověst; nutno říci, že oproti prvním porevolučním měsícům v roce 2011 a celkovému uvolnění společnosti, nového nadechnutí se, přichází jev, který není důvodem k radosti ani obyčejného Tunisana či Tunisanky. Před mešitami vybalili své stánky mladíci s plnovousy, věc do té doby naprosto nevidaná: mladí příslušníci salafistického proudu prodávají Korán, čapky, tradiční náboženský oděv, zároveň však představují nositele propagandy¹³ přicházející z jihu země. Nepokoje se čas od času přelévají do dalších měst včetně metropole Tunisu. Nezaměstnané společenské vrstvě tuniských mladíků zcela chybí jakákoli autorita, kladná či záporná: za vlády prezidenta Ben Alího ji představoval on sám, dnes se však tito mladí začínají navracet ke kořenům islámu v jeho extrémní podobě spojené s rigidním výkladem nařízení ohledně pravidel oblékání či neoholené tváře. Nárůst dlouhých galabijí (tradičního dlouhého mužského oděvu sahajícího až na zem) v ulicích hlavního města Tuniska je opravdu markantní, nemluvě o stále se navyšujícím počtu dívek s hidžábem. I zde jsme svědky trendu označovaného jako *Daughters against Mothers*, který se poprvé objevil v Egyptské arabské republice během sedmdesátých let minulého století: dcery nekopírují své matky, které často (v případě Káhiry šedesátých let dvacátého století) oblékaly i krátké sukně západního střihu; jako vlastní identitu volí zahalování.¹⁴

Lze jen s obtížemi jasně definovat, která z obou zemí (Tunisko vs. Egypt) si v současné době stojí lépe. Pokud jde o domácí bezpečnostní situaci, nepochybně vítězí Egypt (navzdory vyhoceným protestům a cílenému útoku na zastupitelský úřad USA v Káhiře během září 2012); Tunisko je však stále opomíjeno, přestože nebezpečí dalšího vyhocení situace v zemi je nepoměrně větší a reálné.¹⁵ Zdejší intelektuální kruhy vyzývají k bdělosti a myšlenkové mobilizaci: jasně toto dokládá markantní nárůst jejich aktivit na sociálních sítích včetně ostré kritiky nekompetentní vlády islamistů, korupčních skandálů či neprůhledného financování státních zakázek... Bohužel se rovněž ukázalo, že ani se svobodou slova a přijetím nového tiskového zákona, které si tuniská vládnoucí An-Nahda kladla za jeden ze svých hlavních cílů, to nebude tak horké. Aktivisté opakovaně upozorňují na případy cenzury,¹⁶ které ze společnosti a médií v žádném případě nevymizely; vláda se naopak vůči takovým obviněním ostře ohrazuje a argumentuje počtem nově vydávaných periodik, jenž skutečně vzrostl. Kvantitou ano, kvalitou nikoli: konkrétně jde o list *Hlas lidu* a jemu podobné. Sluchu se v televizních debatách dopřává učencům typu mediální hvězdy Júsúfa al-Qaradáwího, kterého na výsluní arabského televizního světa vynesla stanice al-Džazíra. Přinesou do tuniských ulic klid předčasné parlamentní i prezidentské volby v příštím roce?

¹¹ CHASE, Anthony Tirado: *Human Rights, Revolution and Reform in the Muslim World*. London: Lynne Rienner Publishers, 2012, 225 s. ISBN 978-1-58826-801-3.

¹² KHOSROKHAVAR, Farhad: *The New Arab Revolutions That Shook the World*. Boulder: Paradigm Publishers, 2012, 350 s. ISBN 978-161205083-6.

¹³ CHASE, Anthony Tirado: *Human Rights, Revolution and Reform in the Muslim World*. London: Lynne Rienner Publishers, 2012, 225 s. ISBN 978-1-58826-801-3.

¹⁴ NOUEIHED, Lin; WARREN, Alex: *The Battle for the Arab Spring. Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era*. New Haven: Yale University Press, 2012, 350 s. ISBN 978-0-300-18086-2.

¹⁵ NOUEIHED, Lin; WARREN, Alex: *The Battle for the Arab Spring. Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era*. New Haven: Yale University Press, 2012, 350 s. ISBN 978-0-300-18086-2.

¹⁶ KHOSROKHAVAR, Farhad: *The New Arab Revolutions That Shook the World*. Boulder: Paradigm Publishers, 2012, 350 s. ISBN 978-161205083-6.

ZÁVĚR

Kudy z pokračujícího trendu islamizace ven? Nepochybně není cesty zpět. Z pohledu Západu a jeho politiky ve vztahu k regionu muslimské severní Afriky je potřeba připravit se na revizi exportní doktríny demokracie spojenou se zárukou bezpečnosti,¹⁷ jelikož se ukazuje, že veškeré její argumenty na podporu práv jedince pozbývají smyslu. Tunisané a Egypťané si sami zvolili novou politickou reprezentaci, přestože drtivá většina z nich se nyní obává reformních kroků, k nimž An-Nahda či Muslimské bratrstvo přistupuje. Navíc zde vyvstává neustále se opakující otázka compatibility konceptu demokracie západního typu s politickým systémem, kterému dominuje muslimská víra. Západ (v případě Libye jednoznačně, v Egyptě taktickým vyčkáváním a následným apelem na Mubárakův odchod z prezidentského úřadu)¹⁸ napomohl k vyhocení politického dialogu v těchto zemích: nadcházející měsíce ukážou, bude-li Libye kopírovat Irák a zdali se ponoří do vlny sektářského násilí. Egypt i Tunisko uvízly na mrtvém bodě neschopnosti dosažení jakékoli dohody nově zvolených elit. Tzv. Arabské jaro jasně ukazuje, že autoritářský systém v regionu severní Afriky má své místo a je potřeba se hluboce zamyslet nad vnučováním konceptu klasické parlamentní demokracie západního typu zemím, jejichž nábožensko-politické smýšlení, především pak jeho promítnutí do každodenního (nejen politického života), je neporovnatelné s civilizací označovanou za vybudovanou na křesťanských základech. USA, EU, OSN – ti všichni by měli pamatovat na skutečnost, že i pro ně je (a nadále bude) situace v regionu MENA (Middle East and North Africa) stále více nepřehledná. Současný stav věcí lze označit za ideové štěpení vyznačující se nepřítomností jediného klíčového spojence, partnera. Zůstává otázkou, nepřichází-li onen světový garant¹⁹ demokracie zosobněný Spojenými státy americkými o svůj vliv v severní Africe paradoxně podporou principů a hodnot, které vložil do onoho arabského jara...

¹⁷ DICKSON, Anna K.: *Development and International Relations. A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press, 1997, 184 s. ISBN 0-7456-1494-9.

¹⁸ NOUEIHED, Lin; WARREN, Alex: *The Battle for the Arab Spring. Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era*. New Haven: Yale University Press, 2012, 350 s. ISBN 978-0-300-18086-2.

¹⁹ SHULTZ, Richard; GODSON, Roy; Quester, George: *Security Studies for the 21st Century*. Virginia: Brassey's, 1997, 466 s. ISBN 1-57488-066-7.